

Iwona Sobkowiak-Tabaka, ROZWÓJ SPOŁECZNOŚCI FEDERMESSEER NA NIZINIE ŚROD-KOWOEUROPEJSKIEJ, Poznań 2017, 400 ss., 151 rycin i 11 tabel w tekście.

Omawiana praca składa się ze *Wstępu*, siedmiu ponumerowanych rozdziałów (I–VII) oraz *Zakończenia*. W jej finalnej części znajdują się: *Bibliografia*, *Indeks nazw geograficznych i rzeczowych* oraz streszczenie w języku angielskim. Do książki dołączona jest płyta CD, zawierająca szczegółowe zestawienia tabelaryczne (tabele A–E).

Autorka we *Wstępie* prezentuje koncepcje związane z powstaniem kompleksu Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej i sąsiadujących obszarach. Nakreśla zakres chronologiczny (12 240–10 630 BC) i geograficzny ujęty w pracy. Wychodzi od wskazania możliwej genezy kompleksu jako konsekwencji „załamania się świata magdaleńskiego” i kolonizacji omawianego obszaru przez nowe społeczności. Skróceniowo prezentuje tu zakres zmian technologicznych i zestaw form narzędziowych charakterystycznych dla Federmesser. Podkreśla, że zmiany te „zbiegły się w czasie” ze zmianami środowiska.

W rozdziale I (*Historia badań*) Iwona Sobkowiak-Tabaka definiuje znaczenie i opisuje genezę określenia Federmesser. Historię badań oraz ogólną charakterystykę inwentarzy krzemiennych ujmuje w sposób kompleksowy. Analizuje koncepcje kolejnych badaczy, począwszy od W. Schwabedissena¹, który wprowadził termin Federmesser do literatury. Nawiązuje do tzw. Azylienu – terminu wprowadzonego w końcu XIX w. we Francji² dla określenia kompleksu stanowisk ze schyłkowego plejstocenu. Następnie pisze o genezie kompleksu Federmesser na ziemiach obecnej Polski oraz omawia czołowe koncepcje odnoszące się do stanowisk z tego okresu i terenu. Analizuje problem taksonomii społeczności Federmesser. Nawiązuje przy tym do obserwacji etnograficznych i antropologicznych, m.in. C. Lévi-Straussa³, na temat różnic i podobieństw w obrębie społeczności i wpływu izolacji lub bliskości na ostateczny kształt ich kultury materialnej. Na zakończenie przypomina definicje i kryteria wydzielania kultur archeologicznych/jednostek taksonomicznych, co znakomicie porządkuje dane dostępne w literaturze.

W pierwszej części II rozdziału (*Klimat i chronostratygrafia późnego glacjału*) I. Sobkowiak-Tabaka koncentruje się na charakterystyce metod badań umożliwiających datowanie bezwzględne, opisując kolejno najważniejsze z nich. Bardzo dobrze skonstruowane i pomocne są tabele 2–4. Zawierają one zestawienie późnoglacialnych poziomów palinologicznych, okresów klimatycznych – biozon oraz gatunków roślin służących do rekonstrukcji typów krajobrazu w okresie GS1–GI-1. Autorka prezentuje wymienione dane dla kilku obszarów środkowej Europy (ryc. 6). W celu rozpoznania chronologii przemian klimatycznych we wschodniej części Niziny

¹ H. Schwabedissen, *Die Federmesser-Gruppen der nordwesteuropäischen Flachlandes*, Neumünster 1954.

² E. Piette, *Un groupe d'assises représentant l'époque de transition entre les temps quaternaires et les temps modernes*, *Compte rendu de l'Académie des Sciences*, 108, Paris, 1889, s. 422–424; D. Peyrony, *Labri de Villepin (Dordogne). Magdalenien supérieur et Azilien*, „*Bulletin de la Société Préhistorique Française*”, 33: 1936, s. 253–272.

³ C. Lévi-Strauss, *Antropologia wobec problemów współczesnego świata*, Kraków 2013.

Środkowoeuropejskiej wykorzystuje 12 oznaczeń radiowęglowych ze stanowiska w Lubrzy. Wyniki analiz innych stanowisk kultury Federmesser przedstawiła na ryc. 12–17. Na ich podstawie wnioskuje o dwóch możliwych wariantach korelacji zmian klimatycznych w różnych częściach badanego obszaru. I. Sobkowiak-Tabaka wyjaśnia przyczyny zróżnicowania analizowanych danych palinologicznych. Porównuje skład roślinności występującej od Böllingu do młodszego Dryasu, a następnie wskazuje, jaka fauna mogłaby wiązać się z określonym typem środowiska. Interesujące wyniki uzyskała, zestawiając te dane dotyczące obszaru Niziny Środkowoeuropejskiej z wynikami analiz z terenów sąsiednich. Wykazuje bowiem, że zmiany klimatyczne nie odbywały się wszędzie równolegle, a miejscami nawet z opóźnieniem o około 200 lat, jak miało to miejsce w Allerödzie w północnej części Niziny Środkowoeuropejskiej w stosunku do zachodniej części obszaru. Autorka zauważa, że niektóre zmiany w pokrywie roślinnej mogły być wywoływane przez człowieka, tym bardziej, że badane profile pyłkowe pochodzą z długo użytkowanych stanowisk.

Wprowadzeniem do rozdziału III (*Inwentarze krzemienne*) jest omówienie pojęcia klasyfikacji w archeologii oraz metody typologiczno-chronologicznej. Autorka przywołuje historię „systematyzacji”, obecnej w archeologii od XIX w. Podkreśla tu rolę polskich badaczy, największe zasługi w dziedzinie analizy wytworów krzemianych przypisuje jednak F. Bordesowi⁴, który stworzył listy typów, techniki obróbki krzemienia w dolnym i środkowym paleolicie. Co istotne, Autorka dokładnie definiuje określenia stosowane w dalszej części pracy – „inwentarz” oraz „zespół” (s. 83).

Spośród około 500 stanowisk związanych z osadnictwem Federmesser, na potrzeby omawianego opracowania dokonała przeglądu 61 inwentarzy krzemianych pochodzących ze stanowisk położonych na Nizinie Środkowoeuropejskiej. Opisała najważniejsze typy narzędzi, miejscami uwzględniając historię i charakter badań stanowisk, z których pochodzą. Drobna uwagę można mieć do sposobu prezentacji źródeł – brakuje w tekście całościowego zestawienia analizowanych danych oraz konsekwencji ich opisu. Czytelnik znajdzie tabelę z omawianymi danymi na płycie CD. Moim zdaniem, zarówno ta tabela, jak i pozostałe zawarte na płycie powinny znaleźć się w tekście, ponieważ są kluczowe w rozważaniach Autorki.

Dalej I. Sobkowiak-Tabaka omawia formy tylkowe – najbardziej charakterystyczne narzędzia dla społeczności Federmesser. Własne obserwacje prezentuje w zestawieniu tabelarycznym zawierającym ich cechy kulturowe, typologiczne i opisowe. Podkreśla, że zmiany warunków środowiskowych mogły nie stanowić czynnika determinującego zmiany technologiczne. Powołuje się przy tym na wyniki badań traseologicznych ostrzy ze stanowisk: Lubrza 10 i 42, Całowanie czy Siedlnica 17, które wykazały, że narzędzia te użytkowane były zarazem jako ostrza, wkładki strzał, jak i noże. Trafnie zwraca uwagę na kwestię istoty dostępności dobrej jakości surowca dla interpretacji zależności parametrów metrycznych wytworów, co ilustruje na ryc. 64.

W dalszej części rozdziału Autorka prezentuje wyniki obszernej analizy zagadnienia „transmisji kulturowej” z uwzględnieniem najważniejszych koncepcji dotyczących potencjalnej genezy podobieństw i zróżnicowania w inwentarzach określonych taksonów. Słusznie zauważa, że regionalna różnorodność ostrzy może wynikać z „intensywności transmisji treści kulturowych”.

W tabeli 7 Autorka zestawiała stanowiska archeologiczne wykorzystane w analizie struktury narzędziowej. Uwzględniła w niej liczbę narzędzi oraz rodzaj badań. Daje się zaobserwować, że niektóre z wybranych przez nią stanowisk zawierają zaledwie kilka narzędzi (Verrebroek-Dok 2, Rietberg 2), a inne ponad tysiąc (Usselo, Meer 2), niektóre pochodzą z badań wykopaliskowych, inne z badań powierzchniowych. Są zatem nieporównywalne, tym bardziej, że I. Sobkowiak-Tabaka wzięła pod uwagę jedynie formy narzędziowe, nie całość inwentarza. Zdaje sobie Ona

⁴ F. B o r d e s, *Principes d'une méthode d'étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen*, „L'Anthropologie”, 54: 1950, s. 19–34.

z tego sprawę i wskazuje, że duży udział form narzędziowych w zbiorach pochodzących z badań powierzchniowych wynika z faktu ich większej selektywności. Prezentuje następnie funkcjonalną kategoryzację stanowisk. Odnosi się do podziału stanowisk na podfacje domową i górniczą, stworzonego przez Stefana Krukowskiego. Trzecia kategoria stanowisk wydzielonych przez Autorkę to miejsca krótkotrwałego pobytu, gdzie narzędzia są odbiciem konkretnych specjalizacji. Pozostałe grupy – stanowiska średniej wielkości i stanowiska wielokrotnie zasiedlane – wydzielone zostały na podstawie danych ilościowych wytworów krzemiennych. Podkreślić należy, że liczba narzędzi z poszczególnych stanowisk uwzględnionych przez I. Sobkowiak-Tabakę nie powinna stanowić jedyne kryterium oceny rodzaju stanowiska i interpretacji jego funkcji, co Autorka podkreśla, podając jako przykład wyjątkowo bogate w znaleziska stanowisko Reichswald, gdzie narzędzia stanowiły zaledwie 0,9%.

W dalszej części rozdziału I. Sobkowiak-Tabaka omawia strukturę narzędziową stanowisk kultury Federmesser. Podkreśla, że inwentarze składają się z trzech podstawowych grup narzędzi – drapaczy, rylców i ostrzy tylkowych, uzupełnianych przez pozostałe kategorie zabytków. Uznaje, że zróżnicowanie ich struktury wynika z odmiennych funkcji stanowisk lub poszczególnych ich stref. Na podstawie procentowego udziału narzędzi w ogólnej strukturze inwentarza wydziela trzy podstawowe grupy stanowisk: P1, P2 i P3 (ryc. 66), zaś biorąc pod uwagę udział ilościowy – kolejne 3 grupy: I1, I2 i I3 (ryc. 65). W tym miejscu brakuje informacji, jakie kryteria klasyfikacji zostały wzięte pod uwagę oraz dlaczego dana grupa zawiera się we wskazanym przedziale liczbowym lub procentowym. Warto byłoby uzupełnić tę część o dodatkowe wyjaśnienia.

W *Podsumowaniu* rozdziału III Autorka zauważa, że w obliczu tak wielu zmiennych, główną rolę w rozpoznaniu chronologii rozwoju społeczności Federmesser może pełnić tylko datowanie bezwzględne. Jest to słuszny postulat nie tylko w odniesieniu do społeczności tego kompleksu, ale także innych społeczności łowiecko-zbierackich, których pozostałościami na stanowiskach archeologicznych są przede wszystkim wytwory krzemienne.

We wstępie do rozdziału IV, pt. *Chronologia rozwoju społeczności Federmesser*, I. Sobkowiak-Tabaka przypomina historię badań i dotychczasowe metody podziału chronologicznego osadnictwa tej społeczności. W części poświęconej stratygrafii stanowisk analizuje jedynie te o pierwotnym, niezaburzonym układzie warstw, z obecnością allerodzkiej gleby kopalnej. Następnie koncentruje się na prezentacji historii rozwoju metody datowania bezwzględnego i podkreśla duże znaczenie wprowadzenia zarówno metody AMS (Accelerator Mass Spectroscopy), jak i wartości krzywej kalibracyjnej Int Cal13 oraz jej roli w uwiarygodnieniu wyników datowania. Analizę chronologii absolutnej opiera na 152 oznaczeniach radiowęglowych z Niziny Środkowoeuropejskiej oraz, w celach porównawczych, poza tym obszarem – z kompleksem stanowisk Rydno i stanowisk z Basenu Neuwued w Niemczech oraz z Francji. W części poświęconej stanowiskom z Niziny Środkowoeuropejskiej Autorka prezentuje opisowo i graficznie czas funkcjonowania poszczególnych stanowisk, grupując je w pięć wydzielonych przez siebie przedziałów chronologicznych (ryc. 91–95b): 1. 12 240–11 791 BC (2 poł. G1-1e–GI-1c3; połowa Böllingu – wczesny Alleröd; 2. 11 811–11 467 BC (GI-1c3–GI-1c1; wczesny Alleröd–2 poł. Allerödu); 3. 11 521–11 096 BC (GI-1c – początek GI-1b; 2 poł. Allerödu–początek zimnej oscylacji Gerzensee; 4. 11 171–10 805 BC (GI-1b–GI-1a; zimna oscylacja Gerzensee–koniec Allerödu); 5. 10 818–10 631 BC (GI-1a–HS1; koniec Allerödu – początek młodszego Dryasu). Podkreślenia wymaga brak informacji o kryteriach wydzielenia tych faz, tym bardziej, że niektóre przedziały „nachodzą” na sąsiednie. Autorka zauważa ten problem, jednak nie wyjaśnia go w tym miejscu.

Następnie I. Sobkowiak-Tabaka omawia oznaczenia radiowęglowe stanowisk z terenów północnej Francji, tj. z rejonu Sommy oraz Basenu Paryskiego. Analizuje chronologię pięciu z nich (Hangest-sur-Somme, Saleux, Conty, Le Closeau, Pincevent) i stara się ją skorelować z periodyzacją obszaru Niżu Środkowoeuropejskiego. Co ważne, wykazuje, że zespoły Federmesser

pojawiają się w północnej Francji później niż na Niziu. Do rozdziału dołączone są bardzo czytelne i przejrzyste mapy z lokalizacją omawianych stanowisk.

W podrozdziale pt. *Zakresy chronologiczne rozwoju społeczności Federmesser a dystrybucja stanowisk archeologicznych*, I. Sobkowiak-Tabaka zamieszcza mapy stanowisk przypadających na wydzielone przez nią okresy. Omawiając każdy z nich zauważa, iż z kolejnym zakresem chronologicznym wzrasta liczba stanowisk w poszczególnych rejonach, a w 4 i 5 – na całym analizowanym obszarze.

W kolejnym podrozdziale Autorka analizuje formy narzędzi odkrytych w inwentarzach poszczególnych stanowisk. Wyniki prezentuje na wykresach odpowiadających kolejnym okresom chronologicznym. Jest to rozbudowana i wnikliwa część pracy. Wykresy zawierają dużą ilość połączonych informacji. Wydaje się, że dobrym zabiegiem byłoby albo ich uproszczenie, albo rozbięcie na większą liczbę rycin. Co ważne, I. Sobkowiak-Tabaka oznacza w legendzie wykresów, które stanowiska badane były powierzchniowo, a które wykopaliskowo. Bardzo wartościowe jest dołączenie do analizy także tych stanowisk, dla których nie uzyskano oznaczeń radiowęglowych. Omówienie narzędzi pod kątem morfologicznym i traseologicznym dotyczy głównie dziewięciu stanowisk (Całowanie, Meer II, Rekem, Rietberg 5, Lubrza 10 i 42, Salzkotten-Thule, Siedlnica 17 i Nedoradz). Autorka szczegółowo omawia kryteria własnej, ujednoliconej terminologii narzędzi. Wydaje się, że niektóre informacje zawarte w podsumowaniu tej części monografii powinny znaleźć się również wcześniej, w miejscu analizowania określonych zjawisk.

W rozdziale V, pt. *Społeczności Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej*, I. Sobkowiak-Tabaka koncentruje się na podjęciu próby rekonstrukcji sposobu życia i zależności od środowiska społeczności łowiecko-zbierackich. Powołuje się tu na badania archeologiczne oraz studia etnograficzne. W podrozdziale poświęconym zagadnieniom demograficznym skupia się na wskaźniku wzrostu populacji, nie na rekonstrukcji wielkości populacji czy gęstości zaludnienia, ze względu na możliwości analityczne wynikające z dostępnych źródeł – oznaczeń radiowęglowych i danych etnograficznych. Porusza także problematykę dotyczącą wielkości obszaru wykorzystywanego przez łowców-zbieraczy. Stara się wykazać, że w schyłkowym plejstocenie populacje dostosowywały się szybko do nowych regionów, przez co następował wzrost zaludnienia. Uważa, że w przypadku Federmesser można mówić o wroście populacji. Zaznacza też, że kolonizacja nowych terenów wiąże się z rozproszeniem populacji, co jednak – zdaniem Autorki – nie wpływa znacząco na pogorszenie interakcji społecznych. Porusza ona w tym rozdziale także temat optymalnego zaspokojenia potrzeb żywieniowych określonych grup ludzkich. Zakłada, że społeczności Federmesser korzystały głównie z zasobów fauny niemigrującej. Dodatkowo podkreśla, że jest niewiele źródeł faunistycznych o rozpoznanym składzie gatunkowym. Pochodzą one jedynie z 12 stanowisk, dlatego – ze względu na niską liczebność zbioru – Autorka stara się podchodzić ostrożnie do ich interpretacji. Wyróżnia 3 grupy stanowisk związanych z określoną aktywnością łowiecką: 1. stanowiska, na których odkryto szczątki łośia, renifera, jelenia i sarny; 2. szczątki drobnych ssaków – bobrów; 3. szczątki ryb i ssaków lądowych.

Omawiając zestawy wchodzące w skład wyposażenia łowieckiego społeczności Federmesser, takich jak broń, groty, harpuny, prostowniki strzał, haczyki na ryby, Autorka powołuje się na obserwacje etnologiczne. Zaznacza, że współczesne społeczności łowiecko-zbierackie starają się zachowywać przede wszystkim dietę opartą na mięsie zwierzyny łownej oraz ryb, i że jest ona niezależna od rodzaju środowiska.

W dalszej części pracy I. Sobkowiak-Tabaka podkreśla, że pozyskiwanie i wykorzystywanie surowców kamiennych należy do najważniejszych zagadnień w studiach nad sposobem eksploatacji środowiska naturalnego przez ludzi w paleolicie. Prezentuje tu charakterystykę surowców użytkowanych przez społeczności Federmesser na określonych obszarach. Podkreśla znaczenie lokalnych surowców w zachodniej części regionu (Belgia, Holandia). Na stanowiskach z terenu obecnej Polski pojawiają się w tym czasie zróżnicowane surowce. W większości jest to narzutowy

krzemień kredowy. Autorka zwraca uwagę na obecność narzędzi „nakopalnianych” na stanowisku Lubrza 42. I. Sobkowiak-Tabaka podkreśla rolę krzemienia czekoladowego, opisując jego udział na stanowiskach w Całowaniu, Witowie i Tarnowej. Wszystkie zlokalizowane są poza złożami krzemienia czekoladowego w odległości od kilkudziesięciu do 250 km. Autorka uważa, że surowiec ten był zbierany z powierzchni różnych wychodni i przynoszony na stanowisko w postaci „bryłek”. W tym miejscu należy podkreślić, że wychodnie krzemienia czekoladowego są rozległe – rozciągają się na niemal 90 km. Wiele z nich ma charakter wtórny i dobrej jakości surowiec występuje w obrębie glin lodowcowych. Są one zróżnicowane nawet w przypadku jednej wychodni. Istnieją przesłanki, że eksploatowany był w tym okresie metodą górniczą (por. choćby badania Stefana Krukowskiego w Orońsku w 1935 r.⁵), co Autorka wzmiankuje w dalszej części monografii, wymieniając kopalnię krzemienia Orońsko II. Zatem, jak się wydaje, warto byłoby zgłębić ten wątek, tym bardziej, że np. w przypadku stanowiska w Całowaniu sugeruje się, że krzemień czekoladowy pozyskiwany był m.in. z Orońska⁶. Potwierdza taki stan dalszy wywód Autorki o roli krzemienia czekoladowego w kompleksie stanowisk Rydno – kopalni ochry.

I. Sobkowiak-Tabaka uważa, że społeczności leśne bardzo często się przemieszczają, a kontrolowany przez nie obszar obejmuje aż 4000–28 000 km². Hipotezę tę w stosunku do Federmesser potwierdza szereg stanowisk o charakterze tymczasowych punktów postojowych. Autorka zaznacza, że złożone stanowiska o bogatym inwentarzu mogą być wynikiem wielokrotnych epizodów osadniczych. Dla porównania wskazuje, że w środkowej Nadrenii całoroczna obecność pojedynczych grup łowców-zbieraczy jest dokumentowana przez obecność obiektów mieszkalnych, ognisk, a szczątki kostne wskazują na zróżnicowanie zwierzyny łownej.

Kolejny, VI rozdział, pt. *Sztuka jako system komunikowania*, Autorka rozpoczyna od omówienia ogólnego podłoża teoretycznego pojęcia sztuki w kontekście znalezisk archeologicznych, po czym przechodzi do opisu wytworów o znaczeniu symbolicznym. Do najciekawszych okazów należą figurki łosia z Weitsche w Niemczech oraz konia z Dobięgniewa. Interesującą grupą są wyroby z kości w postaci harpunów jednorzędowych, ostrzy czy innych ornamentowanych wyjątkowych przedmiotów. Do wykonywania ozdób wykorzystywano także skały, np. do produkcji zawieszek (np. stanowisko Rietberg). Ciekawym zjawiskiem jest obecność rytów na wyrobach krzemiennych (na powierzchni wapiennej lub kredowej kory; ryc. 150 i 151). W części rozdziału poświęconego wykorzystywaniu barwników I. Sobkowiak-Tabaka podkreśla rolę hematytu stosowanego także przez społeczności Federmesser, m.in. w rytuałach grzebalnych (grób w Bonn-Oberkassel) czy w innych celach (stanowiska Lommel, Rekem i Westelbeers-Kapeldijk). Nie wspomina jednak w tym miejscu o kopalni hematytu w kompleksie Rydno, a jest to stanowisko kluczowe dla tego zagadnienia. W podsumowaniu rozdziału Autorka wnioskuje, że ugrupowania Federmesser były ze sobą społecznie i kulturowo powiązane.

Rozdział VII, pt. *Dynamika rozwoju społeczności Federmesser*, jest syntezą przeprowadzonych w pracy analiz oraz próbą rekonstrukcji rozwoju społeczności Federmesser na Nizinie Środkowo-europejskiej. Ta część monografii również podzielona jest na węższe zagadnienia. Poruszana jest kwestia stopnia oddziaływania warunków klimatycznych i środowiskowych na funkcjonowanie tych społeczności. Autorka ponownie szczegółowo analizuje warunki klimatyczne, które panowały w poszczególnych okresach klimatycznych, zgodnie z podziałem własnym w odniesieniu do chronozon (2 poł. GI-1e–GS-1). Przypomina, że warunki panujące w pierwszym okresie były dogodne dla reniferów, zwłaszcza w jego starszej części. Stanowiska koncentrują się tu na trzech obszarach: południowo-wschodniej, północnej i północno-zachodniej części Niziny

⁵ S. Krukowski, *Paleolit*, [w:] *Encyklopedia polska PAU. Prehistoria ziem polskich*, 4, Kraków 1939–1948, s. 1–117.

⁶ R. Schild, *Całowanie. A Final Palaeolithic and Early Mesolithic site on an island in the ancient Vistula Channel*, Warsaw 2014.

Środkowoeuropejskiej. W drugim okresie chronologicznym, przypadającym na wczesny Alleröd, grupują się tylko w północno-zachodniej części obszaru. I. Sobkowiak-Tabaka podkreśla, że zaszły wówczas duże zmiany klimatyczne i środowiskowe. Stanowiska w trzecim okresie chronologicznym pojawiają się w północno-zachodniej i południowej-wschodniej części Niziny Środkowoeuropejskiej. Autorka jako przykład podaje tu stanowisko Nowa Biała 1, które nie znajduje się w strefie Niżowej, a w Karpatach. Na okres ten przypadają także stanowiska Rydno i Całowanie. I. Sobkowiak-Tabaka pisze, że po raz pierwszy pojawiają się inwentarze z surowcami pochodzącymi z rejonów odleglejszych niż 80 km. Zakłada, że importy to efekt poznawania zasobów. Dopuszcza możliwość wymiany surowców. Ostatnie dwa okresy chronologiczne uważane są przez Autorkę za trudne do analizy. Podejmuje odważną interpretację preferencji łowieckich społeczności Federmesser. Jednak próba, na podstawie której wyciąga Ona wnioski, podobnie jak dla okresów poprzedzających, jest mała (tj. zaledwie kilka stanowisk ze zwierzęcymi szczątkami kostnymi). Z tego powodu można sugerować, że obserwacje tu poczynione narażone są na zbytne uproszczenie. Są jednak znaczącym punktem wyjścia dla dalszych rozważań i przyszłych analiz porównawczych.

W *Zakończeniu* I. Sobkowiak-Tabaka podkreśla rolę zespołów krzemienych w rozumieniu i interpretacji przeszłości społeczności łowiecko-zbierackich. Przypomina wyniki własnych analiz ilościowych zespołów, dystrybucji typów i podtypów narzędzi. Zastanawia się, czy widoczne zmiany w grupach narzędziowych można interpretować jako wskaźnik przeobrażeń sposobu zdobywania pożywienia. Przypuszcza, że przekształcenia zachodzące w strukturze narzędziowej, jak i udziale surowców „egzotycznych” w inwentarzach, mogą być wyrazem „transmisji kulturowej”. I. Sobkowiak-Tabaka sugeruje, że o ciągłej „transmisji kulturowej” świadczy też niezmiennosc technologiczna w procesie obróbki surowca. Na koniec Autorka wskazuje przyszłe kierunki badań.

W omawianej monografii I. Sobkowiak-Tabaka szczegółowo analizuje rozwój społeczności Federmesser na Nizinie Środkowoeuropejskiej, wykorzystując różne metody badawcze. Niewątpliwie do rąk czytelników trafiła bardzo cenna praca źródłowa, zawierająca nowatorskie podejście do interpretacji rozwoju i funkcjonowania tych społeczności. Należy podkreślić, że dla uargumentowania swoich tez i postulatów badawczych Autorka posłużyła się m.in. analogiami etnograficznymi z współczesnych wspólnot łowiecko-zbierackich, co było trafnym zabiegiem.

W recenzowanej pracy ryciny i tabele włączone w tekst są czytelne i logicznie ułożone. Szkoda, że tabele zawarte na płycie CD nie zostały również w całości albo częściowo zamieszczone w tekście, są one bowiem kluczowe dla wielu stawianych w pracy tez i hipotez.

Katarzyna Kerneder-Gubała